

تزئینات وابسته به معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند استان تهران*

نمونه موردی: امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند

عطیه یوزباشی**، سیدنظام‌الدین امامی^۲ فر

^۱ دانشجوی دکتری رشته پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

^۲ استادیار دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۱/۲۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۳/۲۲)

چکیده

تزئینات به کار رفته در امامزاده‌ها، یکی از بارزترین جلوه‌های فرهنگ اسلامی و نمایشگر گویای فضای معنوی است. در این پژوهش، ابتدا به مطالب پایه در خصوص بناهای مذهبی و انواع تزئینات در ایران و رشته‌های صنایع دستی پرداخته شده است. سپس تزئینات وابسته به معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند دسته‌بندی شد (۷ دسته) و کلیه تزئینات هریک از امامزاده‌ها در جدولی آورده شده است و به عنوان نمونه تزئینات امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) بررسی گردید. روش انجام تحقیق بر مبنای ماهیت توصیفی - تحلیلی بوده است و گردآوری اطلاعات به صورت ترکیبی (کتابخانه‌ای و میدانی) صورت گرفته است. جامعه آماری که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است، ۳۹ امامزاده حوزه عملکرد اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان دماوند استان تهران است. نمونه‌گیری به شکل غیرتصادفی (انتخابی) و تعداد نمونه، کلیه تزئینات امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) است و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز کیفی و کمی است. این امامزاده، در جایگاه دوم تنوع تزئینات بعد از امامزاده هاشم (ع) قرار دارد. دستاوردهای مقاله نشان می‌دهد که تزئینات وابسته به معماری امامزاده‌ها، ضمن ارائه زیبایی‌های کالبدی، تجلی نگرش‌های مذهبی و آیینی تشیع بوده و زیبایی‌های کالبدی و فراکالبدی، منجر به قداست مکان معماری در نزد مردم مسلمان منطقه در ادوار تاریخی تا عصر حاضر شده است.

واژه‌های کلیدی

تزئینات، رشته‌های صنایع دستی، معماری، امامزاده، شهرستان دماوند، امامزاده شمس‌الدین محمد (ع).

*این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری نگارنده اول با عنوان: "نشانه‌شناسی نقوش تصویری امامزاده‌های شهرستان دماوند استان تهران"، است که به راهنمایی نگارنده دوم، در دانشکده هنر دانشگاه شاهد به انجام رسیده است.

**نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۳۹۶۴۳۰۲۷۰، نمابر: ۰۲۱-۷۶۳۷۵۶۸۰، E-mail: atiehyoubashi@yahoo.com

مقدمه

ویژه بناهای مذهبی، راهی است برای شناخت تفکرات معماران نسل گذشته و راهی برای دستیابی به ارائه دقیق آن در طراحی معماری مذهبی ایران در عصر حاضر.

تلاش بر این است که با تأملی ژرف و عمیق در تزیینات معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند، به این مهم دست خواهیم یافت که تزیینات در امامزاده‌ها انواع مواد و فنون را شامل می‌شود اما حکمت، وحدت و تناسب بر انواع تزیینات یکسان و شامل می‌باشد و این تزیینات همه زمانی و همه مکانی شده‌اند زیرا «جمال» جلوه‌ی ذات باری تعالی، همه زمانی و همه مکانی می‌باشد و در معرض نظرها قرار می‌گیرد.

هدف این پژوهش این است که، تزیینات و رشته‌های صنایع دستی موجود در معماری امامزاده‌های این شهرستان بررسی و طبقه‌بندی شود و نقش و جایگاه این تزیینات را از لحاظ ارزش‌گذاری مذهبی تبیین نماید و به ذکر کلیه تزیینات هر یک از ۳۹ امامزاده شهرستان دماوند بپردازد و تزیینات امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) را به عنوان نمونه بررسی کند. نوشتار حاضر که به گونه توصیفی - تحلیلی تنظیم شده، بیشتر با تکیه بر پژوهش‌های میدانی انجام شده است.

تزیین، یکی از اصلی‌ترین و مؤثرترین مؤلفه‌های وحدت‌بخش به شمار می‌رود. تزیین در معماری اسلامی چندین کارکرد دارد، اما به نظر می‌رسد که نمود اصلی آن و یا هدف عمده آن، ایجاد ارزش‌های ترکیب‌بندی غیرمتمرکز، در حل تمامی آن عناصری که در دیگر سنت‌های معماری در خود بنا اهمیت دارد و تعادل و ضدتعادل بارها و وزن‌ها و تنش‌های ساختمانی مکانیسم واقعی یک ساختمان است.

تزیینات وابسته به معماری، باعث افزوده شدن ارزش و ایجاد هماهنگی و کارآمدی فضای معماری می‌شود. با توجه به تزیینات آثار مشخص می‌شود که تزیینات، نقش اساسی در شکل‌گیری و دوام اهداف معماری اسلامی داشته است. مطالعه درباره این تزیینات، بیانگر پیشرفت و تعالی آن طی ادوار مختلف می‌باشد.

اگر برای معماری، کالبد و روحی قائل باشیم، بی‌گمان در معماری ایرانی، تزیینات همانند روحی خواهد بود که کالبد سازه‌ها را به تمامی در بر گرفته است. در واقع هنرمند ایرانی همواره در نقش‌پردازی و تزیین بناها، به‌ویژه بناهای مذهبی، بیان مفاهیم فرهنگی و باورهای دینی مردمان عصر خود را در نظر داشته‌اند. بررسی پیوستگی ظاهر و باطن بناهای تاریخی به

بناهای مذهبی

و در دوره اسلامی دارد. این منطقه در دوره اسلامی، دستخوش تحولات سیاسی و مذهبی زیادی بوده است. حضور سادات علوی و مرعشی در دماوند، منجر به ایجاد تحولات سیاسی، مذهبی و اجتماعی شد. ارج و قرب و نفوذ مردمی سادات، این منطقه را به پایگاه مذهبی تبدیل کرد. پس از مرگ سادات و یا بزرگان دین و مذهب شیعه، آرامگاه‌هایی برای این اشخاص ساخته شد.

آغاز کار شیوه رازی هر چند از شمال ایران بود، اما در شهری پا گرفت و بهترین ساختمان‌ها در آن شهر ساخته شده. این شیوه از زمان آل زیار شروع شد و در زمان آل بویه، سلجوقی، اتابکان و خوارزمشاهیان ادامه پیدا کرد (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۱۵۸). یکی از تحولات معماری سبک رازی، رواج ساخت برج‌های آرامگاهی و میل‌هاست (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۱۶۲). در حال حاضر در دماوند برج‌های آرامگاهی زیادی وجود دارد که در ظاهر از جهت شکل و ساختار شبیه هم هستند ولی در جزئیات کالبدی و کاربری تا اندازه زیادی متفاوت‌اند و در دوره‌های مختلف اسلامی به وجود آمده‌اند.

شمار بسیاری از این آرامگاه‌ها، امامزادگان شیعی را در خود جای داده‌اند. فرزندان امام موسی کاظم (ع) و امام رضا (ع) که در آن زمان به این ناحیه آمده بودند، در اینجا مدفونند. در اینجا

با ورود دین مبین اسلام به ایران، انقلاب عظیمی در زمینه‌های مختلف از جمله معماری و شهرسازی صورت گرفت. دستاوردهای معماری و شهرسازی ایران پیش از اسلام، با تفکرات معماران مسلمان ایرانی پیوند خورد که حاصل آن در معماری و شهرسازی ایرانی دوره اسلامی در بیشتر شهرها و دوره‌های تاریخی خودنمایی می‌کند.

یکی از تقسیم‌بندی‌های ایرانی، دسته‌بندی بناهای تاریخی بر حسب دین و مذهب است. بر این اساس، بناها به دو دسته بناهای مذهبی و بناهای غیرمذهبی تقسیم می‌شود (کیانی، ۱۳۸۴، ۸). معماری مذهبی در طول تاریخ، جایگاه و قداست خاصی در بین ایرانیان مسلمان شیعه مذهب داشتند. این بناهای مذهبی شامل مسجد، حسینیه، تکیه، آرامگاه و ... است. شیعیان در چند شهر ایران توانسته بودند بناهایی از خود به یادگار بگذارند. این بناها به دلیل جنبه فوق‌العاده مذهبی دین شیعه و بنیادگرایی اسلامی نمی‌تواند به جز آرامگاه باشد. دماوند هم مأمّن شیعیان در قرون گذشته قلمداد می‌شد، به طوری که برج‌های آرامگاهی شیعیان این ناحیه در برخی نقاط به صورت وسیع و در نقاط دیگر پراکنده بر جای مانده است.

منطقه دماوند تاریخ پر فراز و نشیبی در دوره پیش از اسلام

بررسی تزئینات وابسته به معماری در نماهای خارجی امامزاده‌های شهرستان دماوند

تزئینات نماهای خارجی امامزاده‌های شهرستان دماوند به دو دسته تقسیم می‌شود: یکی تزئینات وابسته به مصالح و دیگری تزئینات وابسته به رشته‌های صنایع دستی. اغلب امامزاده‌هایی که در دماوند و در یک دوره زمانی شکل گرفته‌اند، مشترکاتی در شیوه ساخت و ساز خویش دارند. این وجوه اشتراک می‌تواند در نما، حجم کلی، فضاها و حریم بنا وجود داشته باشد. یکی از این ویژگی‌های مشترک برج‌های آرامگاهی مذهبی، نوع پوشش آن است که به صورت گنبد رُک است، گنبد رُک یا به صورت مخروط کامل است که به آن خرس‌توک می‌گویند یا به صورت چندپر که هرم نام دارد. چنبره‌ها از داخل گنبد به شکل گوشه‌سازی‌هایی نمایانند.

گاهی چنبره‌ها در نمای بیرونی گنبد پشت این گوشه‌سازی‌ها را به نمایش می‌گذارند که در این صورت کوهه نامیده می‌شوند (پیرنیا، ۱۳۷۰، ۱۳۷). تزئینات موجود در برج-مقبره‌های این منطقه شامل: آجرکاری، موزاییک و سنگ‌کاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری است.

هنر سنگ‌کاری، جلوه خاصی به نمای خارجی بقعه‌ها داده است برای نمونه در نمای بیرونی امامزاده عبدالله (ع) آینه‌ورزان و امامزاده هاشم (ع) هنر سنگ‌کاری دیده می‌شود (جدول ۲). تنها در برخی از امامزاده‌های دماوند، رشته‌های صنایع دستی در نمای بیرونی دیده می‌شود. کاشی هفت رنگ، کاشی معقلی و کاشی معرق در امامزاده هاشم (ع) دماوند. کاشی هفت رنگ در امامزاده ابراهیم (ع) کریتون. بیشترین تزئینات مختص به مشبک فلز و مشبک چوب است که در درها و پنجره‌ها دیده می‌شود.

غیر از سنگ‌کاری، اغلب آجرکاری در سطوح مختلف بنا با تأکید بر محل اتصال بشن به گنبد در بدنه خارجی محدود می‌شود. از ویژگی‌های تزئینات این بناها می‌توان به رابطه موجود میان شکل و فرم بنا اشاره کرد و به طوری که تزئینات آجرکاری نمای بنا، چنان با شکل کلی آن در ارتباط است که به نوعی وحدت واقعی میان ساخت‌مایه و طرح بنا انجامیده است. در منطقه دماوند در بناهایی هم‌چون امامزادگان عبدالله عبیدالله (ع) و امامزادگان عبدالله خلیل الله (ع)، معماران با کمک جنبه‌های تزئینی آجرکاری توانسته‌اند تا به تأکید و اهمیت بخشیدن بر نقشه اصلی بنا تأکید ورزند.

بررسی تزئینات وابسته به معماری در نماهای داخلی امامزاده‌های شهرستان دماوند

تزئینات نماهای داخلی امامزاده‌های شهرستان دماوند به دو دسته تقسیم می‌شود؛ یکی تزئینات وابسته به مصالح و دیگری تزئینات وابسته به رشته‌های صنایع دستی. طبق بررسی‌های وضع موجود، تزئینات داخلی امامزاده‌ها، از

سعی شده است رشته‌های صنایع دستی موجود در معماری امامزاده‌ها بیان گردد و نقش و جایگاه این تزئینات بررسی شود.

انواع تزئینات در معماری اسلامی ایران

یکی از عوامل تأثیرگذار در معماری و تزئینات آن، مواد و مصالحی بومی است و هر منطقه پذیرای نوعی خاص از مواد و مصالح می‌باشد. به عنوان مثال در مناطق جنگلی، چوب ماده اصلی بوده و در مناطق کوهستانی سنگ ماده مناسبی است. آثار به جای مانده معماری اسلامی ایران، در مناطقی واقع شده که خاک رس ماده اصلی تشکیل دهنده آجر به وفور دیده می‌شود و تهیه آن بسیار آسان‌تر و مقرون به صرفه‌تر از سایر مواد طبیعی است؛ این فراوانی سبب شده تا آجر به عنوان اصلی‌ترین ماده در معماری ایران استفاده شود. جدا از این که، استفاده از مواد و مصالح مختلف، تکنیک‌ها و روش‌های خاصی را می‌طلبند. مثلاً استفاده از سنگ به راحتی امکان‌پذیر نیست. از این رو هنرمندان و معماران گرایش بیشتری به کاشی‌کاری و آجرکاری نشان داده‌اند.

تقسیم‌بندی رشته‌های صنایع دستی

(۱) صنایع دستی مستظرفه، (۲) سفال و سرامیک، (۳) معماری سنتی ایران، (۴) صنایع دستی سنگی، (۵) صنایع دستی چوبی، (۶) هنرهای دستی وابسته به معماری، (۷) صنایع دستی فلزی، (۸) صنایع دستی چرمی، (۹) صنایع دستی دریایی، (۱۰) چاپ‌های سنتی، (۱۱) بافته‌ها و نساجی سنتی، (۱۲) رودوزی‌های سنتی، (۱۳) صنایع دستی شیشه‌ای، (۱۴) بافته‌های داری، (۱۵) پوشاک سنتی، (۱۶) سایر رشته‌های وابسته به صنایع دستی (سیدصدر، ۱۳۹۰، ۴۶۰).

انواع تزئینات وابسته به معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند

در معماری بومی و سنتی دماوند، از تزئینات و رشته‌های صنایع دستی به فراوانی استفاده شده است. این تزئینات به ۷ دسته تقسیم می‌شوند: (۱) صنایع دستی مستظرفه (تذهیب، خوشنویسی و نقاشی)، (۲) سفال و سرامیک (کاشی معرق، کاشی معقلی و کاشی هفت رنگ)، (۳) معماری سنتی ایران (آجرکاری، آینه‌کاری و گچ‌بری)، (۴) صنایع دستی سنگی (موزاییک سنگ)، (۵) صنایع دستی چوبی (خراطی، مشبک چوب، معرق‌کاری و منبت‌کاری)، (۶) هنرهای دستی وابسته به معماری (آرسی‌سازی، کاربندی، گره‌چینی و مقرنس‌کاری)، (۷) صنایع دستی فلزی (نقره‌کوبی، طلاکوبی، ضریح‌سازی، قفل‌سازی، قلم‌زنی، مشبک فلز و میناکاری)، در معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند، صنایع دستی فلزی بیشتر به کار رفته است و در مرحله‌ی بعد، تزئینات معماری سنتی و سپس صنایع دستی سنگی و چوبی در اولویت قرار گرفته‌اند (جدول ۱ و جدول ۳).

دید می‌شود. مشبک فلز و ضریح‌سازی که جزء صنایع فلزی هستند، بیشترین کاربرد را در تزیین امامزاده‌ها دارند. صنایع وابسته به معماری مانند: درها و پنجره‌های زیبایی دیده می‌شود که به صورت ارسی‌سازی و گره‌چینی کار شده است. صنایع دستی چوبی مانند: منبت‌کاری و معرق‌کاری بر روی درها و پنجره‌ها نیز نمایان است. برخی از این درها کتیبه دارند و اسم بانی و نجار در آن آمده است مانند امامزاده عبدالله عیبدالله (ع) دماوند و امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند. صنایع دستی مستظرفه و کاشی‌کاری نیز دیده می‌شود (جدول ۱).

با توجه به بررسی تزیینات در امامزاده‌های شهرستان دماوند که شامل ۷ رشته صنایع دستی است، به ترتیب فراوانی و درصد در جدول ۲ ذکر شده است. صنایع دستی فلزی، بیشترین کاربرد را داشته است با تعداد ۱۰۱ و ۳۸٪ و صنایع دستی سفال و سرامیک کمتر به کار رفته‌اند با تعداد ۱۰ و ۴٪ (جدول ۲ و نمودار ۱).

لحاظ کمی نوسان دارد. در برخی از آنها تزیینات پرکاری دیده می‌شود مانند: امامزاده شمس‌الدین محمد (ع). در برخی دیگر، تزییناتی غیر از نمای بیرونی دیده نمی‌شود مانند: امامزاده صالح (ع) مبارک‌آباد. البته احتمال دارد طی تعمیرات از بین رفته باشد. یکی از قدیمی‌ترین مصالحی که برای تزیین مقابر به کار می‌رفت، گچ بود؛ گچ از مصالح ارزان قیمت در دسترس است که برای آراستن داخلی بناها، نوشتن کتیبه‌ها، تزیین محراب‌ها، زیر گنبدها و ایوان‌ها به کار می‌رفت (کیانی، ۱۳۸۴، ۲۵). متأسفانه نمونه‌های کمی از تزیینات گچ‌بری در فضاهای داخلی امامزاده‌های دماوند به جای مانده است. از نمونه‌های امامزاده‌هایی که تزیینات گچ‌بری داخلی دارند، امامزاده سید میرمطهر (ع) شهر آبرسد است که کاربندی دارد. به هر حال می‌توان از گچ، موزاییک‌سنگ، کاشی و آینه‌کاری به عنوان مصالح غالب در تزیین مقابر داخلی شهرستان دماوند نام برد.

در امامزاده‌های دماوند، رشته‌های صنایع دستی مختلفی

جدول ۱- توزیع فراوانی نتایج بررسی تزیینات وابسته به معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند.

ردیف	نام امامزاده	تزیینات وابسته به معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند																									
		معماری سنتی ایران	صنایع دستی وابسته به معماری	صنایع دستی مستظرفه	سنگ	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز	فلز										
		آجرکاری	گچ‌بری	آینه‌کاری	ارسی‌سازی	مقرنس‌کاری	کاربندی	گره‌چینی	تذهیب	خوشنویسی	تقاشی	موزاییک‌سنگ	ضریح‌سازی	طلاکاری	نقره‌کاری	قفل‌سازی	قلم‌زنی	میناکاری	مشبک فلز	کاشی معرق	کاشی مغلی	کاشی هفت رنگ	مشبک چوب	منبت‌کاری	معرق‌کاری	خراطی‌چوب	
۱	امامزاده هاشم (ع) دماوند	*	*																				*	*	*		
۲	امامزاده محمدتقی (ع) رودهن	*	*									*												*			
۳	امامزاده روح‌الله (ع) جورد	*	*										*														
۴	امامزاده ابراهیم (ع) کریتون	*	*									*											*				
۵	امامزاده حمزه (ع) مبارک‌آباد	*	*									*											*				
۶	امامزاده صالح (ع) مبارک‌آباد	*	*									*											*				
۷	امامزاده ابراهیم (ع) دشتک	*	*									*											*				
۸	امامزاده زین‌العابدین (ع) مشاء	*	*									*											*				
۹	امامزادگان هادی و حارث (ع) مشاء	*	*									*											*				
۱۰	امامزادگان عبدا...خلیل... (ع) دماوند	*	*									*											*				
۱۱	امامزادگان ۷ تن و ۸ تن (ع) دماوند	*	*									*											*				
۱۲	امامزادگان عبدا...عبدا... (ع) دماوند	*	*									*											*				
۱۳	امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند	*	*									*											*				
۱۴	امامزاده فاضله خاتون (س) روح افزاء	*	*									*											*				
۱۵	امامزاده قاسم (ع) مرآه	*	*									*											*				
۱۶	امامزادگان ۳ تن (ع) دماوند	*	*									*											*				
۱۷	امامزاده سلطان سیدمحمد (ع) جیلارد	*	*									*											*				
۱۸	امامزادگان دوپرار (ع) مرآه	*	*									*											*				
۱۹	امامزاده فاضله شیرین (س) مرآه	*	*									*											*				
۲۰	امامزاده بی‌بی زبیده (س) خرمده	*	*									*											*				
۲۱	امامزاده محمد (ع) گیلوند	*	*									*											*				

جدول ۲- توزیع فراوانی و درصد نتایج بررسی تزیینات وابسته به معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند.

ردیف	رشته‌های صنایع دستی	تعداد تزیینات	درصد تزیینات
۱	صنایع دستی فلزی	۱۰۱	۳۸٪
۲	معماری سنتی ایران	۳۹	۱۴٪
۳	صنایع دستی سنگی	۳۵	۱۳٪
۴	صنایع دستی چوبی	۳۴	۱۳٪
۵	صنایع دستی مستطرفه	۲۹	۱۱٪
۶	صنایع دستی وابسته به معماری	۲۰	۷٪
۷	سفال و سرامیک	۱۰	۴٪

نمونه موردی:

امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند

اصلی که دارای ضریح فلزی نوساز می‌باشد، قرار دارد و ضریح چوبی دیگری که دارای قدمت تاریخی می‌باشد در حفاظی نگهداری می‌شود. گرداگرد بنای امامزاده، در حال حاضر خیابان عبوری شهر می‌باشد و موقعیت آن شبیه میدانی شده که پیرامون آن می‌توان چرخید (پازوکی طرودی، ۱۳۸۰، ۱۰۴).

عناصر تزیینی، بخش جدایی‌ناپذیر بناها در ایران باستان و به ویژه معماری دوران اسلامی بوده است. هنر گچ‌بری نیز به عنوان یکی از هنرهای تزیینی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و قابلیت‌های ویژه گچ‌بری بر هیچ هنرمند و معماری پوشیده نیست. از نقوش ناب در گچ‌بری می‌توان به نقوش گیاهی روی ستون‌ها اشاره کرد که به خوبی بیانگر ذهن خلاق هنرمندان ایرانی است (اعظمی و شیخ‌الحکمایی، ۱۳۹۲، ۱۶). ضریح فلزی دارای تزیینات میناکاری، تذهیب، طلاکوبی، نقره‌کوبی، مشبک فلز و قلم‌زنی است.

در شهرستان دماوند، ۳۹ امامزاده وجود دارد که زیر نظر حوزه عملکرد اداره اوقاف دماوند هستند. امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) یکی از این ۳۹ امامزاده است که از لحاظ تنوع در تزیینات در جایگاه دوم بعد از امامزاده هاشم (ع) قرار می‌گیرد. «بقعه این امامزاده در محله فرامه در ضلع شرقی رودخانه و در جنوب شرقی مسجد جامع دماوند واقع شده است. نسبت این امامزاده بنا به شجره‌نامه موجود به زیدبن حسن بن علی (ع) می‌رسد» (نجفی، ۱۳۹۰، ۱۳۶). «ساختمان این بقعه، بنایی با پلان مربع است که از بیرون به صورت هشت ضلعی نامتقارن ساخته شده است» (سروقدی، ۱۳۸۴، ۴۶). در داخل قسمت جنوبی صحن، مقبره

جدول ۳- نگاه کلی به امامزاده شمس‌الدین (ع) دماوند.

	نام امامزاده	امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند
	مکان	دماوند، میدان امام (ره)، بلوار امام حسین (ع)، خ جانبازان
	دوره (قدمت)	قرن ۶ یا ۷ هجری (اوایل دوره مغول)
	مصالح نمای داخلی	گچ، روی آن رنگ سبز
	مصالح نمای بیرونی	سنگ، آجر
	مصالح سقف	از داخل آینه‌کاری از خارج با ورق گالوانیزه
	مصالح کف بقعه	موزاییک
	نوع گنبد	نار
	گلدسته	ندارد
	ضریح	فلزی طلایی رنگ مشبک
	پنجره	۱۶ پنجره
	در	۴ در؛ ۲ در ورودی اصلی، ۲ در ورودی حرم

منبت کاری بر روی در چوبی ورودی بانوان و آینه کاری‌های زیبا و چشم‌گیری بر روی در، دیوار و سقف دیده می‌شود. این امامزاده دارای پنجره‌های مشبک‌فلزی و قلم‌زنی است. تذهیب‌هایی روی کاشی و مینا دیده می‌شود. محراب آن کاشی معرق است و تزیینات زیبای دیگری در سرتاسر معماری امامزاده چشم‌زائران را به سمت خود جلب می‌نماید (جداول ۳ و ۴).

«در هنر ایرانی، صورت‌های گوناگونی از خردورزی و منطق ریاضی مبتنی بر فهم هندسی نمود و بروز یافته است. از مهم‌ترین تزیینات هندسی در اندیشه ایرانی که منطق و زبان خاص خود را در ساحت‌های گوناگون هنری عیان ساخته است؛ تزیینات مختلف گره‌چینی بوده است» (ستاری ساربانقلی و حسن‌پور لمر، ۱۳۹۳، ۵۶). این تزیینات در ساحت‌های مختلف هنری چون

جدول ۴- کل تزیینات وابسته به معماری امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند.

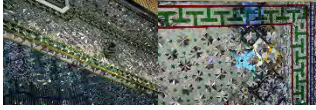

مکان نقش	نام نقش	نوع نقش	نوع نشانه	نوع مصالح	روش تزئین	قالب نقش	ترکیب بندی	تصاویر نقش
در	گره‌سازی	هندسی	نمادین	چوب	منبت کاری	مستطیل	قرینه	
در	گره‌سازی	هندسی	نمادین	چوب	منبت کاری	مستطیل	قرینه	
در	اسلمی	هندسی	نمادین	چوب	منبت کاری	مثلث	غیر متمرکز	
در	گره‌سازی	هندسی	نمادین	چوب	منبت کاری	مربع	غیر متمرکز	
در	کتیبه	هندسی	نمادین	چوب	منبت کاری	مستطیل	قرینه	
در	کتیبه	گیاهی	نمادین	چوب	منبت کاری	مستطیل	قرینه	
در	اسلمی	گیاهی	نمادین	چوب	منبت کاری	مثلث	غیر متمرکز	

جدول ۴- کل تزیینات وابسته به معماری امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند.

مکان نقش	نام نقش	نوع نقش	نوع نشانه	نوع مصالح	روش تزیین	قالب نقش	ترکیب بندی	تصاویر نقش
ستون	ختایی، اسلیمی	گیاهی	نمادین	گچ	گچ‌بری	مثلث	قرینه	
ستون	اسلیمی	گیاهی	نمادین	گچ	گچ‌بری	مستطیل	قرینه	
ضریح	تذهیب	گیاهی	نمادین	فلز	میناکاری، طلاکوبی، نقره‌کوبی	لوزی	قرینه	
ضریح	تذهیب	گیاهی	نمادین	فلز	میناکاری، طلاکوبی، نقره‌کوبی	لوزی	قرینه	
ضریح	تذهیب	خط نگاره	نمادین	فلز	کاشی هفت رنگ	مستطیل	منتشر	
در	اسلیمی	گیاهی	نمادین	شیشه	آینه‌کاری: سند بلاست	مستطیل	منتشر	
در	تزیینی	گیاهی	نمادین	آینه	آینه‌کاری	لوزی	قرینه	
در	تزیینی	گیاهی	نمادین	آینه	آینه‌کاری	لوزی	قرینه	

جدول ۴- کل تزئینات وابسته به معماری امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند.

مکان نقش	نام نقش	نوع نقش	نوع نشانه	نوع مصالح	روش تزئین	قالب نقش	ترکیب بندی	تصاویر نقش
سقف	تزئینی	هندسی	نمادین	آینه	آینه کاری	مربع	منتشر	
دیوار داخلی	تزئینی	هندسی	نمادین	آینه	آینه کاری	مربع	منتشر	
پنجره	اسلیمی	هندسی	نمادین	فلز	مشبک فلز	مستطیل	افقی	
پنجره	شمشیری	هندسی	نمایه ای	فلز	مشبک فلز، قلم‌زنی	لوزی	قرینه	
دیوار خارجی	تذهیب	خط نگاره	نمادین	کاشی	تذهیب روی کاشی	مستطیل	منتشر	
دیوار خارجی	تذهیب	خط نگاره	شمایلی	کاشی	تذهیب روی کاشی، کاشی، معرق	مستطیل	منتشر	
ضریح	تذهیب	خط نگاره	نمادین	کاشی	تذهیب روی مینا	مستطیل	منتشر	
ضریح	تذهیب	هندسی	نمادین	فلز	قلم‌زنی، طلا کوبی	بیضی	منتشر	
تاج ضریح	ختایی	خط نگاره	نمادین	فلز	قلم‌زنی، میناکاری طلاکوبی	دایره	افقی	
ضریح	اسلیمی، ختایی	گیاهی	نمادین	فلز	قلم‌زنی، طلاکوبی	مستطیل	منتشر	

جدول ۴- کل تزیینات وابسته به معماری امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) دماوند.

مکان نقش	نام نقش	نوع نقش	نوع نشانه	نوع مصالح	روش تزئین	قالب نقش	ترکیب بندی	تصاویر نقش
ضریح	اسلیمی، ختایی	گیاهی	نمادین	فلز	قلم‌زنی نقره‌کوبی	لوزی	منتشر	
محراب	تذهیب	گیاهی	نمادین	کاشی	کاشی معرق	لوزی	قرینه	
محراب	تذهیب	خط نگاره	نمادین	کاشی	کاشی معرق	لوزی	منتشر	

نقش و جایگاه تزیینات وابسته به معماری در امامزاده‌های شهرستان دماوند

تزیینات و رشته‌های صنایع دستی وابسته به معماری به صورت‌های متنوع و در دوره‌های مختلف تاریخی وجود داشته است و دلیل آن هم، اشتیاق هنرمند به آشکار ساختن روشنایی و صفای دل از راه تذکر است؛ آنچه او را در کمر بستن به چنین طریقی، در راستای تشرف به فتوت راغب ساخته است. هنرمند مسلمان، زیبایی و تناسب را در قرینگی، تکرار و استفاده مطلوب از فضای مثبت و منفی می‌داند و این پیوستگی جزء با کل و کل با جزء قوام می‌یابد و این همان چیزی است که صوفی ایرانی آن را وحدت در کثرت و کثرت در وحدت می‌نامد (بهداد و جلالی جعفری، ۱۳۹۱، ۷۱). هنرمندان ایرانی از دیرباز سعی کرده‌اند تا از ماده‌ای بیجان و کم‌ارزش به معنا و معنایی عرفانی دست پیدا کنند. زیرا «هنر در بینش اسلامی شرافت بخشیدن به ماده است» (نصر، ۱۳۷۰، ۴۴). همچنین دو دیدگاه کلی در زمینه تزیینات وابسته به معماری وجود دارد یکی مبتنی بر عملکرد ظاهری و دیگری مبتنی بر عملکرد معنایی و محتوایی تزیینات است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، ۳).

«ماده مورد استفاده در اثر هنری، پیام اثر را حمل می‌کند و این کار را به دو صورت انجام می‌دهد که می‌توان آنها را سازه و ظاهر نامید» (براندی، ۱۳۸۸، ۴۴). همچنین معمار یا شخص برپا کننده یک پیکره ساختمانی، در جایی که ما معماری‌اش را بومی می‌نامیم، داده‌هایی را که بیشتر ابزار کالبدی‌اند تا فکری، در تدوین، مداخله می‌دهد (آلپاگونولوو، ۱۳۸۱، ۱۹). پس در

مرحله اول در معماری بومی و سنتی هر منطقه، بهتر است ماده تشکیل‌دهنده تزیینات وابسته به معماری را بررسی نمود و تکنیک‌های محلی و بومی را دریافت. پس از بررسی کالبد، شایسته است به بررسی مفاهیم و مضامین پرداخته شود زیرا اگر فرهنگ قومی را نخستین عامل شکل‌دهنده واحدها و مجموعه‌های معماری بدانیم، سلیقه‌ها و بینش‌های فردی یا شخصی نمی‌توانند چیزی جز متغیرهایی در زمینه آن فرهنگ باشند (آلپاگونولوو، ۱۳۸۱، ۹۱). همچنین در گذشته، «این رویایی (ظاهر و سازه) اغلب در تضاد بین مورد زیباشناختی و مورد تاریخی قرار دارد، و در نهایت در جایی که نتوان ظاهر و سازه را آشتی داد، ظاهر بر سازه غلبه خواهد کرد» (براندی، ۱۳۸۸، ۴۴)؛ ولی امروز سازه بر ظاهر غلبه کرده است.

تزیینات وابسته به معماری امامزاده‌های دماوند، علاوه بر ارزش‌های تاریخی و معماری، ارزش‌های مذهبی و آیینی نیز دارد که فقط مبتنی بر مصالح بوم آورد نیست بلکه مبتنی بر تمامی عناصر مرتبط با اقلیم و جغرافیا و فرهنگ تشیع است. تمرکز معمار مسلمان بر وجوه مذهبی و آیینی در هنگام طراحی و ساخت بقاع متبرکه، بسیار بدیع و جالب است. در نمای خارجی بیشتر بقعه‌ها به ویژه در قسمت بالایی این بقاع، تزیینات وابسته به معماری پرکاری وجود دارد که نقطه عطفی در زمینه تزیینات وابسته به معماری نمای خارجی محسوب می‌شود. یعنی در حقیقت، معمار بنا سعی کرده است تا حرکت تصاعدی در تزیینات امامزاده‌ها ایجاد نماید و وقتی که حرکتی به گنبد رسید با کاهش تزیینات و حرکت شکلی گنبد رک بیننده را متوجه آسمان و حس وحدت نماید.

نتیجه

به معماری دارای ارزش‌های زیباشناختی، عملکردی و ابلاغ پیام است. بدین ترتیب است که تزئینات موجود در امامزاده‌ها، جلوه‌های جمال را از پرده‌ی اختصاص به در آورده و در معرض نظرها قرار می‌دهد، چون «جمال» جلوه‌ی ذات باری تعالی، همه‌زمانی و همه‌مکانی است، این تزئینات نیز همه‌زمانی و همه‌مکانی شده‌اند. با آن که قرن‌هاست در مساجد، امامزاده‌ها و سایر ابنیه اسلامی حضور دارند، همان احساس را در انسان‌های قرن حاضر ایجاد می‌کنند که در انسان‌های هم‌زمان با ساختن آن ایجاد می‌کردند.

طبق بررسی‌های اجمالی انجام شده بر روی تزئینات امامزاده‌های شهرستان دماوند نتایج زیر به دست آمد:

۱. تزئینات نماهای خارجی و داخلی امامزاده‌های شهرستان دماوند به دو دسته تقسیم می‌شود، یکی تزئینات وابسته به مصالح و دیگری تزئینات وابسته به رشته‌های صنایع دستی.
۲. تزئینات وابسته به مصالح موجود در معماری نمای خارجی امامزاده‌های دماوند به صورت‌های متنوع سنگ‌کاری، کاشی‌کاری، آجرکاری و گچ‌بری است که شاخص‌ترین تزئینات آن سنگ‌کاری و سپس آجرکاری است.
۳. تزئینات شاخص وابسته به رشته‌های صنایع دستی وابسته به معماری نمای خارجی امامزاده‌های دماوند کاشی‌کاری، مشبک چوب و فلز است.
۴. تزئینات وابسته به مصالح موجود در معماری نمای داخلی امامزاده‌های دماوند به صورت‌های متنوع آینه‌کاری، موزاییک‌سنگ، کاشی‌کاری، گچ‌بری است که شاخص‌ترین تزئینات آن گچ‌بری است.
۵. تزئینات شاخص وابسته به رشته‌های صنایع دستی وابسته

به معماری نمای داخلی امامزاده‌های دماوند، مثبت‌کاری، مشبک چوب و فلز، ضریح‌سازی، معرق‌کاری، خوشنویسی و ... است.

۶. ترتیب اولویت رشته‌های صنایع دستی وابسته به معماری امامزاده‌های شهرستان دماوند به شرح زیر است: ۱) صنایع دستی فلزی (%۳۸، ۲) معماری سنتی ایران (%۱۴، ۳) صنایع دستی سنگی (%۱۳، ۴) صنایع دستی چوبی (%۱۳، ۵) صنایع دستی مستظرفه (%۱۱، ۶) صنایع دستی وابسته به معماری (%۷، ۷) سفال و سرامیک (%۴، ۷) امامزاده شمس‌الدین محمد (ع) شهرستان دماوند در جایگاه دوم تنوع تزئینات بعد از امامزاده هاشم (ع) قرار دارد.

۸. امامزاده‌ها غیر از ارزش‌های تاریخی و معماری تزئینات، از ارزش‌های مذهبی برخوردار هستند به خصوص کتیبه‌های حاوی احادیث و روایات اسلامی.

۹. رابطه و پیوند مستقیمی بین ظاهر و باطن امامزاده‌های شهرستان دماوند وجود دارد یعنی معمار بنا با ایجاد حس وحدت در عناصر متنوع تزئینی معماری، سعی در برقراری آرامش و ایجاد فضایی معنوی در امامزاده‌های دماوند داشته است.

۱۰. معمار مسلمان این امامزاده‌ها، در فضای خارجی با تزئینات در قسمت فوقانی بقعه‌ها، سوی مخاطب را به گنبد رک متوجه می‌کند و از آنجا حرکت عروج به آسمان با گنبد رک کاملاً مشهود است. همچنین این حرکت حس دعوت‌کنندگی را نیز در بردارد.

۱۱. گرایش به تزئین به عنوان یکی از نیازهای فطری انسان، لازمه‌ی زندگی اجتماعی اوست و به وسیله خداوند در نهاد او قرار داده شده است.

۱۲. تزئینات در امامزاده‌ها، انواع مواد و فنون را شامل می‌شود اما حکمت، وحدت و تناسب بر انواع تزئینات یکسان و شامل می‌باشد.

هر اثر هنری دارای ارزش‌های زیباشناختی، عملکردی و ابلاغ پیام است. بدین ترتیب است که تزئینات موجود در امامزاده‌ها، جلوه‌های جمال را از پرده‌ی اختصاص به در آورده و در معرض نظرها قرار می‌دهد، چون «جمال» جلوه‌ی ذات باری تعالی، همه‌زمانی و همه‌مکانی است، این تزئینات نیز همه‌زمانی و همه‌مکانی شده‌اند. با آن که قرن‌هاست در مساجد، امامزاده‌ها و سایر ابنیه اسلامی حضور دارند، همان احساس را در انسان‌های قرن حاضر ایجاد می‌کنند که در انسان‌های هم‌زمان با ساختن آن ایجاد می‌کردند.

طبق بررسی‌های اجمالی انجام شده بر روی تزئینات امامزاده‌های شهرستان دماوند نتایج زیر به دست آمد:

۱. تزئینات نماهای خارجی و داخلی امامزاده‌های شهرستان دماوند به دو دسته تقسیم می‌شود، یکی تزئینات وابسته به مصالح و دیگری تزئینات وابسته به رشته‌های صنایع دستی.
۲. تزئینات وابسته به مصالح موجود در معماری نمای خارجی امامزاده‌های دماوند به صورت‌های متنوع سنگ‌کاری، کاشی‌کاری، آجرکاری و گچ‌بری است که شاخص‌ترین تزئینات آن سنگ‌کاری و سپس آجرکاری است.
۳. تزئینات شاخص وابسته به رشته‌های صنایع دستی وابسته به معماری نمای خارجی امامزاده‌های دماوند کاشی‌کاری، مشبک چوب و فلز است.
۴. تزئینات وابسته به مصالح موجود در معماری نمای داخلی امامزاده‌های دماوند به صورت‌های متنوع آینه‌کاری، موزاییک‌سنگ، کاشی‌کاری، گچ‌بری است که شاخص‌ترین تزئینات آن گچ‌بری است.
۵. تزئینات شاخص وابسته به رشته‌های صنایع دستی وابسته

فهرست منابع

- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۰). گنبد در معماری ایران، مجله اثر، دوره ۱۲، شماره ۲۰، صص ۱۳۳-۱۳۹.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۳)، سبک‌شناسی معماری ایرانی، معمار، تهران.
- حبیبی، حسن و دیگران (۱۳۸۹)، شماری از بقعه‌ها، مرقد‌ها و مزارهای استان‌های تهران و البرز، چاپ اول، ج ۱، بنیاد ایران‌شناسی، تهران.
- ستاری ساربانقلی، حسن و حسن‌پور لمر، سعید (۱۳۹۳)، تزئینات گره‌چینی در بناهای محله خانه بر ماسوله، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۴، صص ۵۵-۶۶.
- سروقدی، محمدجعفر (۱۳۸۴)، بقاع متبرکه‌ی استان تهران، چاپ اول، اداره کل اوقاف و امور خیریه استان تهران، تهران.
- سید صدر، سید ابوالقاسم (۱۳۹۰)، دائرةالمعارف هنرهای صنایع دستی و حرف مربوط به آن، چاپ سوم، آذر، تهران.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۸۴)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ هفتم، سمت، تهران.
- مجد، مصطفی (۱۳۸۰)، مرعشیان در تاریخ ایران، رسانش، تهران.
- مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۷)، تاریخ هنر در دوره اسلامی تزئینات معماری،

- آلپاگونولوف، آدریانو و دیگران (۱۳۸۴)، معماری بومی، علی‌محمد سادات افسری، مؤسسه علمی و فرهنگی فضا، تهران.
- اعظمی، زهرا؛ شیخ‌الحکمایی، محمدعلی و شیخ‌الحکمایی، طاهر (۱۳۹۲)، مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی گچ‌بری‌های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۸، شماره ۴، صص ۱۵-۲۴.
- انصاری، مجتبی (۱۳۸۱)، تزئین در معماری و هنر ایران (دوره اسلامی با تأکید بر مساجد)، مجله مدرس هنر، دوره ۱، شماره ۱، صص ۴۷-۵۹.
- براندی، سزازه (۱۳۸۸)، تئوری مرمت، پیروز حناچی، دانشگاه تهران، تهران.
- بهداد، حمید و جلالی جعفری، بهنام (۱۳۹۱)، پژوهشی در توبی‌های گچی ته‌آجری با رویکرد به مسجد جامع یزد، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۷، شماره ۴، صص ۶۷-۷۴.
- پازوکی طرودی، ناصر (۱۳۸۰)، گزارش پژوهشی و شناسایی آثار باستانی و تاریخی- فرهنگی حوزه فرمانداری دماوند، جلد ۱، دماوند.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۶)، دائرةالمعارف هنر، چاپ ششم، انتشارات فرهنگ معاصر، تهران.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۵۴)، نهج‌الفصاحه، ج ۹، سازمان انتشارات جاویدان.

semiology of Damavand city, Tehran province, *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, ISSN 2356-5926, Special Issue, pp 1011-1028.

Youzbashi, Atieh & Eghabali, Parviz, (2016), Explicit and Implied Denotation Analysis of the Pattern of Motifs of Holy Mir Motahar (AS) Shrine, *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, ISSN 2356-5926, Special Issue, pp 1027-1049.

Youzbashi, Atieh & Emamifar, Seysd Nezam oldin far, (2016), Survey of islamic art in the holy shrine of Ghasem (AS) ureh in the Damavand city of Tehran province, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC* August 2016 Special Edition, pp 1009-1020.

Youzbashi, Atieh & Eghabali, Parviz, (2016), Visual motifs of amamzadhay the city of Damavand in Tehran based on thematic division, case study: amamzadegan Abdolah and Obaidolah(AS), *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC* August 2016 Special Edition, pp 1405-1422.

سمت، تهران.

نجفی، آیت... ضیاءالدین (۱۳۹۰)، امامزاده‌های ایران، چاپ اول، انتشارات اهل بیت (ع)، تهران و قم.

نصر، سید حسین (۱۳۷۰)، جاودانگی و هنر (مجموعه مقالات)، سید محمد آوینی، برگ، تهران.

نصرتی، مسعود (۱۳۸۱)، تاریخ دماوند و آثار تاریخی آن، چاپ اول، انتشارات فیض کاشانی، تهران.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۷)، مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران.

یوزباشی، عطیه (۱۳۹۴)، نشانه‌شناسی نقوش تصویری امامزاده‌های شهرستان دماوند استان تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته ارتباط تصویری، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران.

Youzbashi, Atieh & Emamifar, Seysd Nezam oldin far, (2015), Semiology Study of Shrine Geometric patterns of Damavand City of Tehran Province, *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, ISSN 2356-5926, Special Issue, pp1949-1960.

Youzbashi, Atieh & Eghabali, Parviz, (2016), Plant pattern

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی